

Розвиток господарства та форм господарювання Речі Посполитої протягом XVI–XIX ст.

*Роботу виконано на кафедрі міжнародних
економічних відносин ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто історичні аспекти розвитку господарства Речі Посполитої XVI–XIX ст., приклади та типи ведення господарства. Розкрито роль та значення сільського господарства як одного з основних секторів економіки. Висвітлено особливості переходу від дрібної господарської діяльності до мануфактурного виробництва.

Ключові слова: господарювання, типи та форми господарювання, розвиток господарства, філярки, мануфактури.

Губеня Сергей. Развитие хозяйства и форм хозяйствования Речи Посполитой на протяжении XVI–XIX вв. В статье рассматриваются исторические аспекты развития хозяйства Речи Посполитой XVI–XIX вв., примеры и типы ведения хозяйства. Раскрыта роль и значение сельского хозяйства как одного из основных секторов экономики. Высветлены особенности перехода от мелкой хозяйственной деятельности к мануфактурному производству.

Ключевые слова: хозяйствование, типы и формы хозяйствования, развитие хозяйства, филарки, мануфактуры.

Hubenia Sergiv. The Development of Economy and Forms of Managing Economy in Rich Pospolyta During XVI–XIX Centuries. The article deals with historical aspects of economic development of Rich Pospolyta of XVI–XIX centuries, with the examples and with types of economy managing. The role and importance of agriculture as one of the main sectors of economy are revealed. The peculiarities of transition from small economic activities to manufacture production are analyzed.

Key words: economy managing, types and forms of economy, development of economy, filwarks, manufactures.

Постановка наукової проблеми та її значення. Господарювання відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного розвитку економіки і країни в цілому. Процес становлення та розвиток форм ведення господарства Речі Посполитої пройшов декілька етапів, які змінювали економічний лад та спосіб господарювання. На вдосконалення господарства та форми господарювання протягом XVI–XIX ст. впливали такі чинники: диференціація регіонів за економіко-географічним положенням, природно-ресурсний потенціал, структура населення, галузева спеціалізація, фінансова забезпеченість, тип соціально-економічного розвитку.

Сьогодні важливо дослідити і проаналізувати діяльність, а також розвиток господарства, його форми у період XVI–XIX ст., що стало міцним фундаментом у становленні сучасної господарської системи Польщі.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Обґрунтування та дослідження прикладів, типів і форм господарювання досить широко висвітлено у працях Б. Коміцької, Я. Секлущана, М. Очаповського, Я. Н. Куровського й ін. Удосконаленню і конкретизації певної форми й виду господарювання присвячені дослідження А. Таера, П. Вагнера, С. Оргебранда, Е. Янковського, Б. Стружка та багатьох інших. Проте вагомий доробок не зменшує потребу дослідити більш детально типи господарювання Речі Посполитої та їх вплив на розвиток сучасного механізму господарства й економіки Польщі.

Мета статті – дослідити й обґрунтувати спосіб ведення господарства у Речі Посполитій протягом XVI–XIX ст., вплив різних зовнішніх і внутрішніх чинників на становлення господарства. **Завдання:** проаналізувати історичний розвиток форм господарювання та їх вплив на формування секторів економіки, а також причини перепрофілювання та переорієнтації господарства на прикладі «Спогадів з Волині, Полісся та Литви» Ю. І. Крашевського.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сільське господарство – одне з найдавніших і основних секторів економіки, основною метою

якого є забезпечення продукцією харчування або для безпосереднього споживання людиною, або після переробки в харчовій промисловості, а також виробництво промислової сировини (наприклад, рослинних і тваринних волокон, шкіри, ліків) для задоволення інших (непродовольчих) потреб людини [1].

Діапазон поняття «сільське господарство», зміну його ролі у виробництві та вплив на розвиток економічних наук розглядали Антоній Жабко-Потопович, Болеслав Стружек та Францишек Рудницький у статті «Rolnictwo» («Сільське господарство»): «Водночас із господарським розвитком змінилася роль сільського господарства у виробництві продуктів споживання. На ранніх етапах продукти споживання виробляли лише сільськогосподарські працівники; вклад інших економічних галузей, у формі наданих інструментів праці та переробки сільськогосподарських плодів, був незначний. На сьогодні у високорозвинених країнах у створенні сільськогосподарської продукції бере участь, окрім самого сільського господарства, багато інших економічних галузей, а в кінцевому результаті вироблення споживчої продукції, яка потрапляє до споживача, вклад сільськогосподарського працівника становить (залежно від продукту) всього-на-всього від половини до 1/5; праця сільськогосподарського працівника стала лише однією з багатьох ланок комплексу споживчої економіки. Від сільського господарства значною мірою залежить спосіб життя сільського населення; зокрема, це спостерігається в сімейних сільських господарствах (селянських і фермерських), які є найбільш розповсюдженою формою господарювання. У селянській економіці сільське господарство було тісно пов'язане з домашнім господарством. У сучасних, повністю комерціалізованих фермерських господарствах сільське господарство, що є формою підприємства, організаційно та фінансово відділене від домашнього господарства фермера» [1].

Для вивчення сільського господарства використовується комплекс економічних наук, який постійно поширюється. Насамперед це ґрунтознавство й сільськогосподарська хімія, рослинництво, обробка ґрунтів і рослин, фітопатологія, тваринництво, ветеринарія, меліорація, сільськогосподарське будівництво, економіка та організація сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарська економіка, аграрна політика, соціологія села тощо. В основі науки про сільське господарство лежать такі природничі дисципліни, як хімія і біохімія, зоологія і ботаніка, фізіологія і генетика, геологія і фізика, а також технічні досягнення, економіка та організація підприємств, економіка, економічна політика, соціологія.

Сільське господарство до середини XIX ст. було головним джерелом доходів і забезпечення харчових потреб для переважної більшості населення і формувало тип економіки певного регіону, про що зазначають Антоній Жабко-Потопович, Болеслав Стружек та Францишек Рудницький у своїй праці [1].

Вагомий вплив на розвиток науки про сільське господарство зробив М. Очаповський. Двотомна праця цього дослідника «Сільське господарство» (Варшава, 1835) відіграла значну роль у формуванні стилю та змісту праць інших авторів. Науковці, для яких «перо є плугом, а папір ріллею», традиційно писали підручники за такою схемою: рослинництво, тваринництво і домашня економіка [2].

Ю. І. Крашевський у своїй книзі «Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy» описує різні приклади господарювання у Речі Посполитій. Розглянемо декілька з них, які мали особливий вплив на розвиток форм і типів господарювання:

1. *Оссова Фелінського*. «Feliński dostał Ossowę w spadku, miał na niej nadzieję wielkich spekulacyi. Położona w ogromnych lasach, naówczas jeszcze nie tkniętych, które większą część dwóchset kilkudziesiąt włók obszerności majątku tego zajmowały; – zdawała mu się nie bez przyczyny zdatną do zasilenia długiego handlu drzewnego, który w owym czasie właśnie się ożywiał. Jakoż zaniedbawszy zwyczajne gospodarstwo, wziął się Feliński szczerze do wyrabiania lasu, balów, klepki, potaszu, najmował ludzi, kupował charcz, zaciągnął długi, a ze wszystkim chciał sam podołać razem, i pisał Barbarę, ciął las, robił klepkę i tłómaczył Delila, nie bardzo dobrze poszły spekulacye» [3, 29–30].

У 1800 р. Фелінський закінчив основні роботи в Оссовій і так писав про неї: «Wiosieczkę dziedziczną Ossowę na którą mam dymissyą od matki, oporządżam jak mogę. Skończyłem domek, założyłem ogródek, poprzyrabiałem łąnow, pobіłem rowy w miejscach mokrych, poprosto wałenn drogi i w przeszłym roku odgraniczyłem się i okopczyłem, skończywszy szczęśliwie sprawę w Trybunale graniczną, przez lat kilkanaście od mego ojca popieraną. To jest wszystko dobrze» [3, 35].

2. *Сирницьке поселення.* Ю. І. Крашевський у своїх згадках дуже чітко описував типові поселення Речі Посполитої того періоду. Він пише так, як це бачить, описує всі деталі господарювання, відносин між шляхтою і євреями, простими сільськими людьми. Проблемою розвитку господарства часто були євреї, які скуповували землеволодіння, млини, корчми й ін., не даючи можливості простим селянам вести власне господарство: «Osada ta licząca do 240 dymów szlachty zatrudniającej się rolnictwem, najmem do robót gospodarskich i t. d. siedzi u samego brzegu rzeczki. Wioska P. Skirmunta za mostem, przedzielona od niej rzeką, jest porządnie pod sznur zbudowaną, a nawet nieco wykwintnie osada zaś szlachecka nie ma prawie ulic, każdy W niej mieszka i budują się gdzie chce na swoim zagonie, każda obórka w inną się stronę obraca, każdy dom gdzieindziej patrzy, każdy dziedziniec w inny bok się otwiera, prawdziwy obraz nieładu i swobody szlacheckiej. Wśród tego Kafarnaum budowli, włóczą się postaci podobne wieśniakom z ubioru a czasem i twarzy, kobiety bose, żółte, chude, dzieci pół nagie – to są wszystko panowie szlachta! Tam i sam wyglądają z pomiędzy chat karczmy, a naprzód dwie najslawniejsze: Łachmana i Chiela, inne wałą się ze starości lub ciężko na podporach jak na kulach słoń. Te karczmy są tu dla szlachty, czem dawniej były w miastach Ratusze i Rady, a arędarze mogą się nazwać wielkorządzcami tej osady, bo bez nich nic się nie dzieje» [3, 53–54].

Таких поселень навколо було багато, у яких переважали здебільшого селянські господарства: «W okolicach Sernik kilka jest jeszcze podobnych osad szlacheckich że innych nie wspomnę» [3, 60].

Із початку XVIII ст. у Речі Посполитій відбувався процес відродження латифундій і відбудови магнатського господарства, у якому панівною формою господарювання та основним продукційним верстатом був *фільварок* (з його провідними галузями – зерновим господарством і тваринництвом). Термін «фільварок» (пол. folwark < нім. Vorwerk – хутір) початково (з XIV ст.) означав «поміщицьке господарство» або «невелика садиба аграрно-тваринницького спрямування». Згодом фільварком почали називати й панський двір або увесь маєток. Проблему виникнення та становлення фільваркової системи аналізував Ю. М. Гроссман [4, 74].

XVII ст. з його лихоліттями та війнами визнається у польській історіографії загалом як час занепаду фільваркового господарства. У XVIII ст. фільваркове господарство досягло свого розквіту, цьому сприяло зростання попиту на зерно як у Польщі, так і в Західній Європі. Селянське господарство не могло задовольнити його повністю. Шляхта (дворянство) почала активно розгортати своє господарство, збільшуючи насамперед вирощування жита – в умовах стрімкого зростання цін на хліб це приносило їй чималі прибутки. Наприкінці XVIII ст. Польща щороку постачала на Захід по 200 тис. тон зерна. Його везли переважно в Амстердам, найбільший на той час європейський хлібний порт, а звідти – в глиб Голландії і далі – до Франції, Англії та інших країн [5, 5].

3. *Поліські ліси.* Смола й ліс мали широкий попит на південному сході Речі Посполитої, де ґрунт глиняно-піщаний і малородючий. Чи не основним на території Полісся був прибуток від експорту деревини в Центральну та Західну Європу.

«Większa część lasów poleskich składają sosny, i choiny bajrakowate; jedne proste, wysmukłe, i zdatne do wyrobu i handlu, drugie pochyłe, skrzywione, skurczone i na nic prócz opału nie zdatne. Puszcze poleskie w których głębinach kryje się jeszcze wiele zwierza, są już jednak dziś z lepszego drzewa wyniszczone prawie zupełnie, przez ciągle wyrabianie balów i potaszu. Oprócz sosen, sośnie tu jodła i swirk nad wodami, brzozy w wielkiej ilości osina dąb po lepszych gruntach i t. d. Ku Wołyniowi tarnina i szypszyna lasy podszywa» [3, 71–72].

Принагідно автор праці «Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy» згадував про роль бортництва у веденні сільського господарства та про особливості поселень посеред лісової

глухомані бідних мазурів, які займалися вирубкою деревини і таким чином винищували поліські ліси.

4. *Пінське узбережжя*. Важливу роль у розвитку господарювання відігравали річкові порти та річкова торгівля. Наприклад, Пінське узбережжя здавна славалося не тільки красою, а й тим, що було великим центром торгівлі: «Brzeg, najważniejsze w Pińsku miejsce i jedyne w naszym kraju. Tu to przybijają statki z solą, a odbijają z wódką, zbożem, węglami, obręczami i t. d.» [3, 129].

Про відсталість цієї ділянки сільськогосподарської діяльності свідчать слова представника місцевого населення, зафіксовані у «Спогадах...» Ю. І. Крашевського: «Ja ne czelownik, ja puńczuk. I ztąd zwykle zowią ich nie ludźmi, tylko pińczukami. Pleż to tutaj jeszcze cywilizacya będzie miała do czynienia!» [3, 133].

Розвиток господарства і зайнятість людей у певному його секторі заклали особливості типів господарювання того часу. Їх поділяють на три основні групи:

1. *Старозаконний господар*: «Pierwszy jest gospodarz starozakonny. Ten trzyma się rutyny starej ślepo i powtarza jak jego przodkowie i jego poddani – Tak dziad robił a dobrze mu z tem było, na co mam robić inaczej. Nie przyjmuje on żadnych ulepszeń, żadnych nowości, żadnej ryzyki, żadnego wykładu kapitałów, najwięcej jeśli się waży wybić gdzie rów i pomorgować łan.

Starozakonny gospodarz śmieje się z nowych, wierzy we dni, w które siać koniecznie potrzeba i wszystkie zabobony gospodarskie, zna pogodę po znakach i cały rok certuje z kalendarzem berdyczewskim» [3, 88].

2. *Господар «на двох стільцях»*: «Gospodarz na dwóch krzesłach. Tak zowie tego, który przeczuciem więcej niż rozumem dzisiejsze ulepszenia przyjmuje, choć nie spełna je rozumie i waha się z zupełnem nachyleniem na tę lub drugą stronę. Ze starymi gospodarzami udaje starego, z nowymi przysłuchuje się i potakuje nowościom. Dom jego jak głowa pół stary, pół nowy» [3, 90].

3. *Неогосподар*: «Neo gospodarz. Przysięga na Thaera i Kurowskiego, uwielbia Oczapowskiego, wierzy w płodozmian jak w Credo, w merynosy jak w Ewangelię, w paszę sztuczną, jak w zbawienie. Sieje koniczynę, wykę, sporek i t. d. i czy się uda czy nie, powtarza nie zrażony. Na pierwszym zejściu się ze starozakonnym gospodarzem, kłóci się, pluje, dąsa i łaje, lituje się i rusza ramionami. Nie jego to rzecz zastosować się do kraju, w którym żyje, pomyśleć, porozumować, on słucha ojców płodozmianu, патріархів нового господарства, jakby na to poprzysiągł, reszta zaś, to jest skutek, na ich ręce zwierza» [3, 91].

Розвиток дрібного господарського виробництва у містах і селах сприяв виникненню мануфактур – підприємств, заснованих на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Мануфактурна стадія промисловості історично передувала великому машинному виробництву. Існувало два типи мануфактур: розсіяний (децентралізований) та централізований. Розсіяна мануфактура ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Робітники у ній, незважаючи на свою просторову відособленість, були пов'язані поділом праці: одні робили із сировини напівфабрикат, інші доводили його до потрібної кондиції. Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва.

Початкові форми мануфактури – це здебільшого дрібні підприємства, в яких поділ праці у процесі виробництва відігравав уже значну роль, переважала ручна ремісницька техніка, а в деяких галузях почалася механізація виробничих процесів. Такі мануфактури були попередниками розвинених мануфактур, перехідною формою від дрібного господарювання до мануфактурного. Поява їх у найважливіших галузях промисловості свідчила про господарський розвиток та початок мануфактурного періоду у Речі Посполитій: «Маму już w kraju fabryki sukna, cukru, papieru, płócien, ale dotąd maszyny sprowadzają się Anglii lub Rosyji – u nas mało jeszcze w tym rodzaju tworzy. Czekamy na szkołę Połytechniczną. Gorzelnie jedne, bardziej nad inne zakłady, z zastosowaniem do miejsc, udoskonalają się» [3, 198].

Висновки. Чималий обсяг опрацьованого матеріалу та нова орієнтація наукових зацікавлень і досліджень у сфері історії господарського розвитку Речі Посполитої відкриває

нові знання щодо форм і типів господарювання. Становлення господарства залежало від диференціації регіонів за економіко-географічним положенням, наявністю певних природних ресурсів, структури населення, галузевої спеціалізації, фінансової забезпеченості, типу соціально-економічного розвитку. Проведений аналіз розвитку волинського та поліського господарювання у період XVI–XIX ст. став ще однією важливою ланкою у вивченні формування господарства Речі Посполитої.

Список використаної літератури

1. Żabko-Potopowicz A. Rolnictwo [Elektronowy zasób] / A. Żabko-Potopowicz, B. Strużek, F. Rudnicki. – Reżim dostępu : <http://biznes.pwn.pl/haslo/3968575/rolnictwo.html>
2. Jastrzębowski W. «Więcej Bóg ma niż rozdał...». O wystawie «Druki gospodarskie» w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu [Elektronowy zasób] / W. Jastrzębowski ; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza (styczeń/luty 2005). – Reżim dostępu : http://lib.amu.edu.pl/klaster/images/Schematy/wiecej_ma.doc
3. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / J. I. Kraszewski. – Wilno, 1840. – 230 s.
4. Гроссман Ю. М. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій / Ю. М. Гроссман // Українське слов'янознавство. – 1971. – № 4. – С. 74–75.
5. Kula W. Czynniki gospodarcze w polskim procesie dziejowym / W. Kula. – Warszawa, 1966. – S. 5.